

Divriği Kalesi 2007

Erdal Eser
Cumhuriyet Üniversitesi

Divriği; Sivas'ın güneydoğusunda, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünün İç Anadolu sınırına yakın kesiminde, denizden 1250 m. yükseklikte, Fırat nehrinin kollarından biri olan Çaltı ırmağı ile birleşen derenin vadi tabanında ve yamaçlarında yer alır. Şehrin ilk kurulduğu yer ise kuzeydoğu kısmında Çaltı vadisine çok dik yamaçlarla inen bir tepe üzerinde bulunan kale civarı ve etekleridir. İlk hali, 9. yüzyılda Pavlikanlar dönemine tarihlenen kalenin günümüz hali Ortaçağ ve Osmanlı dönemine aittir.

Kale Camisi genel yayınlara konu edilmiş olmakla birlikte, kalenin genelini ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Mevcut yayınlarda da genel bilgilerin tekrarı söz konusudur. 1635 yılından itibaren Divriği'ye gelen gezginlerin kale hakkındaki notları çalışma açısından dikkat çekici olmakla birlikte, detaya girilmemiş olması nedeni ile sınırlı bilgiye ulaşılmaktadır. Kale, günümüz hali ile Mengücekoğulları dönemine tarihlenir ve dokusunun büyük ölçüde korunmuş olması nedeni ile önem taşımaktadır. 2006 yılında başlayan yüzey araştırması sonrasında ilk kazı çalışmaları, Yukarı Kilise adı ile tanınan yapıda gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Divriği, orta çağ arkeolojisi, pavlikanlar, Surp Asdvadzadzin, Surp Yerrortutyun.

Divriği Castle 2007

Divriği is situated in the southeast of Sivas; in the upper part of Euphrates, near central Anatolia border of the East Anatolia. It is 1250 m. above the sea, and at the bottom of the River Çat which is a branch of Euphrates River. The first place of the city is the castle side hill and its skirts at the northeast of Çat Valley. Its first history is dated to Pavlicans to 9th Century and its today's view belongs to Middle Age and Ottoman times.

Castle Mosque became the subject of general articles; but there is no study about its general sides. In the contemporary publications we have the repetitions of the general knowledge. It is attractive that the travelers' notes coming to Divriği from the 1635 dates are paid attention, but the undetailed writings limit the studies. Today's situation of the Castle goes back to Mengüceks, and it is very important that it stands still. The project has started with general survey in 2006 and the cleaning in the Upper Church was done in seasons 2007

Keywords: Divriği, middle age archaeology, pauliciens, Surp Asdvadzadzin, Surp Yerrortutyun.

Divriği;¹ Sivas'ın güneydoğusunda, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünün İç Anadolu sınırına yakın kesiminde, denizden 1250 m. yükseklikte, Fırat nehrinin kollarından biri olan Çaltı ırmağı ile birleşen

Erdal Eser, C.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Sivas. E.Posta: erdaleser@cumhuriyet.edu.tr

¹ "Sivas iline bağlı ilçe merkezi. Fırat kollarından Çaltı Suyu'nun kıyısında ve adı gerçekte, bu topografyasını yansıtıyor. Kasabanın tarihsel adı Bizans çağında özellikle Tephrike biçiminde kullanılmıştır. "Bol su, gü su" anlamındaki Anadolulu sözcüğün Abra, Aphra, Ebra, İbra gibi çeşitlemeleriyle karşılaştığımız için Tephrike adındaki ephr(a) bölümünün de o çeşitlemelerden birini yansıttığını görebiliyoruz. Aynı yerleşimin adı, Arap kaynaklarında Aprike biçiminde kullanılmıştır; demek adın, Ermeni ağzında, baştaki D-'si ihmal edilen Aprig yani Apr(a)-ig diye bir çeşitlemesi de varmış." (Umar, 1993, s.218).

Divriği Kalesi Kazısı, 5-23 Eylül 2007 tarihleri arasında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Cumhuriyet Üniversitesi adına gerçekleştirilmiştir. Kazı çalışmalarına Cumhuriyet Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyeleri Yrd. Doç. Dr. Turgay Yazar ve Yrd. Doç. Dr. Meryem Acara Eser, Antropolog Hayat Yıldız, Antropolog Müberra Şahin ile Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Lisans öğrencileri Ali Kürkçü, Gülgün Bostancı, Ali Kürkçü ve Cumhuriyet Üniversitesi Antropoloji Bölümü Lisans öğrencileri Gülşah Gündüz ve Hasan Karakaya katılmışlardır. Bakanlık temsilcisi olarak Aksaray Müzesi'nden Sayın Güzin Karaköy görev yapmıştır. 2007 yılında sürenin kısıtlı olması nedeni ile ilk çalışmalar, Yukarı Kilise'de başlatılmıştır.

derinin vadi tabanında ve yamaçlarında yer alır (Harita.1). Şehrin ilk kurulduğu yer ise kuzeydoğu kısmında Çaltı vadisine dik yamaçlarla inen bir tepe üzerinde bulunan kale civarı ve etekleridir (Balgalmış, 1994, s.452). İlk inşası, 9. yüzyılda Pavlikanlar dönemine tarihlenen kalenin günümüz hali Ortaçağ ve Osmanlı dönemine aittir (Darkot, 1988, s.596-597; Balgalmış, 1994, s.452).²

Divriği'nin, Türkler tarafından fetih tarihi kesin olarak bilinmemektedir (Van Berchem ve Halil Edhem, 1917).³ Kalenin batı ve güneye açılan iki kapısı bulunmaktadır. Bu kapılar üzerindeki 634/1236-37, 640/1242 tarihli kitabeler ile iç kalede bulunan Arslanburç üzerindeki 650/1252 tarihli kitabeden Divriği Kalesinin Mengücekoğullarından Ahmedşah b. Süleymanşah ile oğlu Melik Salih tarafından inşa ve tamir edildiği anlaşılmaktadır.⁴

²Pavlikan Karbeaz, Divriği Kalesini inşa ettirerek bölgeyi kendisine merkez yapmıştır (Balgalmış, 1994, s.452). İlgili Mezhep için bkz. Siculi (1846); Arpee (1906, s.267-285) ve Garsoian (1971, s.85-113).

³ Aktaran Mahiroğulları (2001, s. 207).

⁴ Kitabe Metinleri: "Bu kutlu kapının yapımını, bilgin ve adaletli melik, güçlü, muzaffer, [Tanrı'nın] yardım ettiği, devletin ve dinin ekskin kılıcı, zaferleri çok Süleymanşah oğlu Ahmed Şah, -Rabb'in

13. yüzyılda Abaka Han, Elbistan seferine giderken Divriği Kalesinin yıkıtılması emrini verir.⁵ Burada anlatılmak istenen yıkım, büyük bir ihtimalle kale kapılarının yıkılmasından ibaret olmalıdır. 17. yüzyılda Divriği'ye gelen Evliya Çelebi, hem Divriği hem de kaleden bahsetmektedir.⁶ Özellikle kalenin iyi durumda olduğunu belirtiyor olması da bunun kanıtı olsa gerektir.⁷

1635 yılında Divriği'ye gelen Kâtip Çelebi, Cihannüma adlı eserinde ilçeye dair genel bilgiler vermektedir. Kale hakkında detaylı bilgi bulunmamakla

bağışlamasına muhtaçtır- 634 yılında buyurdu (M. 1237)."; Adaletli melik, dünyanın ve dinin keskin kılıcı, zaferleri çok, Şahinşah oğlu Süleymanşah oğlu Ahmed Şah'ın saltanatında. (O) halifenin yardımcısıdır. Tarihi 640 yılıdır. (M.1242)."; "Bu burcun yapılmasını bilgin ve adaletli melik, devletin ve dinin keskin kılıcı İslâmın ve Müslümanların şerefli, Mengücekoğulları'nın tacı, çok güçlü, Şahinşah oğlu Süleyman Şah oğlu Ahmed Şah'ın oğlu Melik Salih -Halifenin yardımcısıdır- buyurdu. Şaban başı 650 (M. 7 Ekim 1252)." (Sakaoğlu, 2005, s.204-205).

⁵"O sırada Divriği halkı, o korkunç durumdan habersiz, felaketlerin hücumundan emniyette yurtlarında otururlarken, kalenin karşısında bulunan; kaplanın, kartalın, ayın, güneşin yüksekliğinin heybetinden üzerinden geçmeye ve uçmaya cesaret edemedikleri dağın eteğinden bir süvarinin kaza ve kader gibi hızla aşağıya indiğini; ona parlak dolunayın etrafındaki yıldızlar gibi tâbi olan büyük bir kafilenin (kevbeke) tâbi olduğunu gördükleri zaman ileri gelenlerden (a'yan) ve itibarlı kimselerden birkaç kişiyi saygı ifadesi olarak onu karşılamaya gönderdiler. Karşılamaya gidenler yanlarına hediye (tuzgu) aldılar. Yaklaştıkları zaman gözlerine ülkeler alan cihan fatihi, şahlar şahu İlhan'ın (Abaka) -Azameti artsın- atının kaldırdığı tozdan sürme çektiler. Kur'an ayetleri, Zikir ve dualar okuyarak kulluk görevlerini yerine getirdiler. Cihan padişahı (Abaka'nın) katında onların hediyesi (tuzgu) kabul gördü. (Abaka) buyurduğu suyurgatmışi hükmüyle onların yerinden oynamaş kalplerine, çıkmakta olan canlarına rahatlık verdi. O arada cahillerden sapıklardan ve aylıklardan bir gurup, aşırı aptallık ve sersemliklerinden Taceddin Zeyrek'in kölesini ve çocuklarını öldürmeye kalktıkları, doğruluk ve itaat yolunu terk ettikleri için cezalandırıldılar. Yine Divriği sakinlerinden birinin kalenin şereflerinden inip üzerinde ok ve yayla padişahın (Abaka) -Azameti artsın- yanına gelme terbiyesizliğinin ve küstahlığının karşılığını gördü. Ondan sonra (Abaka'dan) kalenin temelinden yıkılması ve surların duvarlarının yerle edilmesi konusunda ferman çıktı." (İbni Bibi, 1996, s. 196-197; Turan, 1980, s.68).

⁶"Sivas eyaletinde burası sancak merkezidir. Paşa askeri ile toplam iki bin askeri olur. Alay beyi, çeribaşısı, şeyhülislam ve nakibü'l-eşrafi olup, paşa beylerinden oluşan âyan ve eşrafi çoktur. Sipah kethüda yeri, yeniçeri serdari, üç yüz akçe payesi ile kadısı ve şehir naibi vardır. Bilgin ve Salihleri gayet çoktur. Köylerinden kadısına yılda altı kese, paşasına kanun üzere otuz kese gelir olur. Halkı son derece itaatkârdır." (Mahiroğulları, 2001, s.42).

⁷"Eşkâl-i Kal'a-i Divriği: Fırat nehri kenarında evc-i asumâna ser çekmiş yalçın kaya üzerine kâr-ı kadim bir kal'a-i ibret-nüma olup Van, Mâkû, Şin, Mardin Kalelerinden sonra bu Divriği Kal'ası gelir. Öyle bir kal'a-i mer-âmiddir ki, ancak muhasara ile aman dedirterek fethi mümkün olur. Yoksa bir veçhile bir tarafından lağım, sîbe ve metris etmek mümkün değildir. Meğer derûn-ı kal'ada kaht ü galâ olmaya. Ne olursa olsun ahâlisî yine suya hasret çekmezler. Zira yukarı iç kal'a kayasının taa zirve-i alâsından ikibin (?) kadem kesme taş neddübân ile taa nehr-i Fırat'a (Çaltı) nüzul olunur bir günâ musannâ su yolu vardır ki diller ile ta'bir, kalemler ile tahrir olunamaz. Suya gidecek başka yolu olduğu gibi su getirenlerin de başkaca rahî vardır. Bundan başka derûn-ı kal'ada yağmur suyu samuçları, buğday ambarları, cephaneler, 300 adet toprakla mestur hâne ve bir câmi olub kalenin garbe nâzur ve aşağı şehre mekşuf bir demir kapısı vardır. Kal'a müdevverü'l-eşkâl olup taş binâdır. Burç ve baruları metin ve rânâdır." (Evliya Çelebi, 1314, s.211-214; Sakaoğlu, 2005, s.209). Ayrıca Çelebi, kale içinde "eş-Şeyh Beşri Efendi ziyaretgâhı'nın; kale eteğinde de bir cirit alanının bulunduğundan bahisle buradaki bir köprüden geçilerek Kesdoğan Kalesi'ne gidilebildiğini de anlatır (Sakaoğlu, 2005, s.209).

birlikte, özellikle Kesdoğan kalesinin bu tarihlerde harap olduğu anlaşılmaktadır.⁸

1839 yılında Divriği'ye gelen seyyah Ainsworth, kale açısından kısa ancak ilgi çekici bir bilgi vermiştir. "Divriği'nin batısındaki bir kaya üzerinde büyük bir kalenin izleri ile, suyun ters tarafında kayalıklar üzerinde bir de küçük kale vardır." (Ainsworth, 1839, s.7-12). Ainsworth'ün verdiği bu bilgiden, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde kalenin artık kullanılmıyor olduğu anlaşılmaktadır. Kestoğan Kalesi'nin ise daha önce bir harabe görünümünde olduğu Evliya Çelebi tarafından da belirtilmiştir.

1876 yılında Sivas'a gelen Fred Burnaby de Divriği'ye uğramıştır. Kaleye bir yürüyüş yapan gezgin, genel durumunun harap olduğunu belirtir (Burnaby, 1877).⁹ Notlarda belirtilen ve garnizon askerlerinin konuşlandığı yüksek kulenin neresi olduğu tam anlaşılamamakla birlikte, o yıllarda İran saldırısına karşı tetikte beklendiği anlaşılmaktadır.

1890 yılında Sivas'a gelen ve ayrıntılı bilgiler veren Vital Cuinet'nin de Divriği'ye uğradığı anlaşılmaktadır. "...kale duvarlarının harabeye döndüğü... ..Eski şehir, üzerinde sadece duvarları ayakta kalan bir kalenin bulunduğu kayalığın eteğine kurulmuştur. Bu kalenin tepesinde, Selçuklu üsluplu, terk edilmiş durumda oldukça güzel bir cami bulunmaktadır." Bu tarihte artık kalenin tamamen harap ve terk edilmiş olduğu söylenebilir (Cuinet, 1892, s.615-702; Mahiroğulları 2001, s. 152-153).

Erken dönem için kayıtlar suskun olmakla birlikte, yapılan araştırmaların da gösterdiği gibi Osmanlı dönemi içinde Divriği Kalesi'ne ait yazışmalar mevcuttur. Bu belgelerin varlığından hareketle, Divriği Kalesinin 19. yüzyıl sonlarına kadar yerleşime sahne olduğu ve sonra terk edildiği anlaşılmaktadır (Eken, 1993, s.6-7; Sakaoğlu, 2005, s. 210-213).

Divriği İlçesi, kendine özgü yapısı ile hem ulusal hem de uluslar arası düzeyde önem taşıyan ender yerleşmelerimiz içerisinde yer almaktadır. Çoğunlukla, 1228-29 tarihli Ulu Cami, Darüşşifa ve Bani Türbesi'nden oluşan külliye ile anılan ilçe, Arkeolojik araştırması ayrıntılı olarak yapılmamış Kalesi ve içerisinde yer alan Kale Camisi ile de dikkat çekicidir.

Erken dönemden itibaren yerleşme gören bir akropol

⁸ "...nehir tarafında olan dağ mukabilinde olan dağ kemerinde br eski harap kal'a vardır ki şehir kal'ası hizasında yakındır..."(Mahiroğulları, 2001, s.24).

⁹ "Derken bu küçük kasaba gördü. Kavak ağaçlarından ince bir kuşak, kasabanın etrafını çerçeve gibi sarıyor. Erişilmez görünen bir kayanın üzerine kuş misali tünemiş eski, yıkık bir hisar, Divriği'nin karşı tarafından bize bakıyor. Daha da yüksek bir nokta da bulunan ancak hisara gizli bir patika sayesinde bağlanan kule, hisarın bir saldırıda ele geçirilmesi olasılığına karşı garnizon için sığınak görevi görüyor. Hisarın aşağısında hızlı bir çay; Çaltı Çayı akar. Kasabada 3000'i Türklere geri kalanı Ermenilere ait toplam 3400 hane bulunuyormuş. ...Ertesi gün ev sahibimle beraber yürüyerek kaleye gittik. 600 yıl önce Anadolu'nun bu bölgesine çok sık saldırılarda bulunan İranlılara karşı savunma amacıyla yağılmıştı. Çoğu yer yıkılmaya yüz tutmuştu. Ama sağlam taş işçiliği, duvarların başlangıçta büyük bir özenle inşa edildiğini gösteriyordu." Nakleden Mahiroğulları (2001, s.114-115).

olduğu, kayaya oyulmuş mimari verilerle anlaşılan kale, Bizans döneminde, tepenin üst bölümde surla çevrili bir yerleşmeye dönüşmüştür. Bölgeye Türk akınlarının gerçekleşmesi sonucunda da doğal olarak kale ve yerleşme el değiştirmiştir. İki surlu bir kurguya sahip olan kalenin; tepedeki camiyi de içine alan ilk surunun; Bizans dönemi eseri olduğu anlaşılmaktadır. Güneyden, batı ve kuzeye doğru uzanan dış sur ise Mengücekoğulları döneminde inşa edilmiş olup, bu durum yukarıda metinleri sunulan sur üzerindeki kitabelerle de sabittir.

Yukarı Kilise

Günümüzde, “Yukarı Kilise” adı ile bilinen yapı, Kale'nin batı yamacında yer almaktadır (Harita 2, Fotoğraf 1). Divriği'de, Kale eteğinde Gregorian Ermenilere ait iki kilisenin varlığı bilinmektedir. Günümüzde “Yukarı Kilise” ve “Aşağı Kilise” adları ile bilinen bu kiliselerin özgün isimleri Surp Asdvadzadzin/Aziz Meryem Ana (1259/1843) ve Surp Yerrortutyun/Aziz Üçlü - baba, oğul, kutsal ruh (1268/1851)'tur (Natanyan, 2008, s.383; Hagopyan, 1987).¹⁰

Günümüz Durumu ve Temizlik Çalışmaları

Günümüze harap bir durumda ulaşan Yukarı Kilise'nin giriş cephesi dışında, batı, kuzey ve doğu duvarları yaklaşık örtü seviyesine kadar sağlam olmakla birlikte, dışta özellikle kuzey cephesi hemen hemen örtü seviyesine kadar moloz ile örtülmüştür. Doğuda yamaca yaslanmış olarak inşa edilen yapının içerisi, yıkılan örtü ve yamaçtan akan moloz nedeni ile yaklaşık 1.20 m. yükseklikte moloz ile dolmuştur (Fotoğraf 2).

Öncelikle; yapı içerisinde, son dönemde oluşan moloz tabakası kaldırılmış ve örtü sisteminin çökmesi ile oluşan dolgu tabakaya ulaşılmıştır (Fotoğraf 3). 19 gün süren çalışmalar sırasında, yapı etrafında da mümkün olduğunca temizlik yapılmıştır.

Tanıtm

Kuzey-güney doğrultusunda düzgün dikdörtgen biçimli yapı, 14.65x25.59 m. boyutlarında olup, kuzey duvar, içten yarım daire, dıştan düz üç apsis ile son bulmaktadır. Yapı, apsisinin kuzeyde olması nedeni ile diğer Hıristiyan yapılarından farklılık göstermektedir.¹¹

Moloz taş örgü, kesme taş kaplama ile inşa edilen kilisenin kaplamaları, büyük ölçüde tahrip olmuştur.¹² Kemer başlangıçlarından anlaşıldığı kadarı ile tonoz örtülü yapının örtü sistemi tümüyle yıkılmıştır (Fotoğraf

¹⁰ Kaynaklar konusundaki yardımlarından dolayı Sayın Garo Kürkman'a teşekkür ederiz.

¹¹ İstanbul ve Anadolu'dan yayınlanan geç dönem Rum ve Ermeni kiliseleri içerisinde kuzey-güney doğrultusunda inşa edilen yapı tespit edilememiştir. Yapının neden kuzey-güney doğrultusunda inşa edilmiş olabileceğine dair araştırma yapılmış, Ermeni Patrikhanesi'ne konu ile ilgili danışılmış ancak başka bir örneği ya da sembolik anlamı olduğuna dair veri elde edilememiştir. Kilisenin inşası için tahsis edilen alanın coğrafi konumu ve boyutları nedeni ile böyle bir zorunluluk doğmuş olabileceği düşünülebilir.

¹² Yöre halkı, muhtelif zamanlarda yapı taşlarının sökülerek ev yapımında kullanıldığı bilgisini vermişlerdir.

4).

Kilisede, apsisler içerisinde, içten yuvarlak kemerli, dıştan dikdörtgen birer mazgal, batı duvarda yer alan, dört kör kemerden, girişten apside doğru ikinci, üçüncü ve dördüncü kemer içerisinde yuvarlak kemerli birer pencere açıklığı günümüze ulaşmıştır. Birinci kemer içerisindeki pencere sonradan örülerek kapatılmıştır.¹³ İkinci kemer içerisindeki pencere kemerinin iki yanında volütler ile sonlanan bir bezeme bulunmaktadır. Üçüncü kemer içerisindeki pencere eksenden güneye kaydırılmış, yanına daha küçük boyutlu, aynı biçimde bir pencere daha açılmıştır. Böylece yapıda yedi pencere ile dışa açıklık ve aydınlanma sağlanmıştır. Üçüncü kemer içerisindeki küçük boyutlu pencerenin altında, doğu duvarda yer alan ve vaaz kürsüsüne ait yelpaze biçimli ögenin bir benzeri yer almaktadır. Dördüncü kemer içerisindeki pencere ise eksenden kuzeye kaydırılmıştır. Bu kemer içerisinde, pencerenin alt seviyesindeki duvar bilinmeyen bir tarihte yıkılmıştır.

Doğu duvarda da, batı duvar ile simetrik dört kör kemer yer alır, ancak yapının bu bölümde yamaca yaslanmış olması nedeni ile dışa hiçbir açıklık bulunmamaktadır. Bu duvarda, güneyden itibaren üçüncü kemer içerisinde, batıdaki simetrisinde olmak üzere, duvar içerisinden merdivenler ile çıkılan vaaz kürsüsü açıklığı yer almaktadır. Vaaz kürsüsü ve batı duvar ekseninde yer alan benzerinde, alt seviyede büyük oranda tahrip olmuş durumda, alçak kabartma tekniği ile birer Yunan haçı tasvir edilmiştir.

Batı ve doğu duvar, yuvarlak kör kemerlerin bağladığı, dış ve iç bükey kavislerle oluşturulan profilli üçer sütunce ile hareketlendirilmiştir (Fotoğraf 5). Sütunceler profilli kaidelere oturmakta ve üstte ise profilli olan başlıklar bulunmaktadır. Sütuncelerin, orta bölümlerinde yer alan profiller üzerinde, daire içerisinde birer Yunan haçı kabartması yer almaktadır.

Kuzey duvarda yer alan üç apsisin her birinde, mazgal pencerelerinden aşağıda, günümüz zemini ile aynı seviyede ikişer niş bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli nişlerin etrafını iki şerit halinde kabartma geometrik bezemeler çevrelemektedir. Dıştaki şeritte; dörtlü kabartma şeritler ile kare prizmal bezemeler alternatif olarak dizilmiş, içteki şeritte ise bu bezeme yarım olarak uygulanmıştır. Aynı bezemeli şeritlerin apsis kemerlerini de çevrelediği, batı apsis kemerinin başlangıç kısmından anlaşılmaktadır.

Güney cephe büyük ölçüde yıkılmış, girişten günümüze eşik taşı ve iki yanındaki profilli sütuncelere ait kaideler gelebilmiştir (Fotoğraf 6).

Kazı çalışmaları

Kilisenin içerisinde gerçekleştirilen temizlik çalışmalarının ardından, doğu cephede bulunan vaaz kürsüsünün bulunduğu kısımda, yapılan karelay sonucunda “C2” olarak adlandırılan, 4.65x4.72 m. boyutlarındaki ilk açmada kazı çalışmalarına başlanmıştır.

İlk çalışma alanı olarak bu noktanın belirlenme

¹³ Bu işlemin gerçekleştirildiği tarih bilinmemektedir.

nedeni, bu bölümde ve duvar dibinde yapılan kaçak kazı ile oluşan tahribattır. Kilisenin örtü sisteminin yıkılması ile olduğu anlaşılan yoğun tuğla, kiremit ve harç parçalarının bulunduğu moloz tabaka kaldırıldıktan sonra 1.20 m. aşağıda, kısmen tahrip olmuş, düzgün zemin ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, özgün destek sistemine ait 58,63 cm. çapında, devrilmiş bir sütun, altta kaldığı için parçalanmış kaide ve sağlam olarak devrilmiş bir başlık bulunmuştur.¹⁴ Sütunun orta kısmında daire içerisinde, alçak kabartma tekniği ile yapılmış bir Malta haçı tasviri yer almaktadır.

Açmanın doğusunda, toprak kaldırılmadan önce kısmen kemeri görülebilen niş tümü ile ortaya çıkarılmıştır. Nişin kuzeyinde bulunan iki geniş basamak, vaaz kürsüsüne çıkan on basamaklı merdiven ile birleşmektedir.

Açmanın kuzeyinde beş basamaklı bir merdiven açığa çıkarılmıştır. Merdivenin batısında yer alan, üzeri boya bezemeli profilli sütunce zeminden dördüncü basamağa kadar yükselmektedir. Yine batıya doğru, açma boyunca, bir platforma ait profilli kaide saptanmıştır. Dördüncü basamak ile söz konusu platform arasında moloz toprak dolgululu ancak üzeri kaba harç döşeli, olasılıkla ikinci bir zemin daha gözlenmiştir. Bu kademeli platform ve basamaklar ile çıkılan kısım, olasılıkla kilisenin zemini ile kutsal alan (bema) arasında seviye farkı yaratarak bir ayırım yapmak üzere planlanmış olmalıdır. Harç kaplı ikinci zeminin üzerinde, doğu yan apsisin kemeri ile aynı doğrultuda profilli sütunceye ait bir parça açığa çıkmıştır. Bu veri apsis kemerlerinin ön yüzlerinin de batı ve doğu cephelerde olduğu gibi profilli sütunceler ile hareketlendirildiğini göstermektedir. İzleyen yıllarda, moloz tabaka temizlendikçe bu kısımda gerçekleştirilen düzenleme ve işleve ait sorunlar daha net bir sonuca bağlanabilecektir.

Kilisenin güneyinde girişi bulmak amacı ile gerçekleştirilen kazı çalışmasında bir eşik taşı ile, iki yanında batı ve doğu duvarlardaki profilli sütunceler ile aynı düzenlemenin kaidelerine rastlanmıştır.

Çalışmalar sırasında, çeşitli taş ve seramik buluntular ile insan ve hayvan iskeletlerine ait kemikler ele geçmiştir.

Kazı ve temizlik çalışmalarının sonunda yapıya ait röleve çizimleri ile birlikte harita ekibinin gelmesi üzerine, kale alanının hâlihazır haritası için ölçümler yapılmıştır.

Divriği Kalesi 2007 yılı çalışmaları çerçevesinde, surlar da incelenmiştir. 2008 çalışma sezonu ve sonrası için genel bir değerlendirme amacı taşıyan inceleme sonuçları aşağıda sunulmuştur.

Divriği Kalesi surlarının güney ve batı bölümleri dışında kalan birimleri günümüze gelememiştir.

Güney bölüm duvarları genel hali ile iyi durumda olmak üzere; doğuda yer alan dairesel kesitli bir burcun dış kaplamalarının tamamen sökülmüş olduğu, batıya

¹⁴ İki yöne kemer atılımını sağlayan yapısı ile başlıktan daha çok bir kilit taşına benzemektedir. Ancak, boyutlarının büyüklüğü nedeni ile yer ve işlevi henüz net olarak anlaşılamamıştır.

doğru ilerlendikçe iki ayrı yerde kale alanına geçiş için taşların sökülerek kapı benzeri boşluklar oluşturulduğu, kimi yerlerde zemine yakın taşlarda ciddi bozulmalar olduğu ve kaplama malzemelerinin yer yer döküldüğü görülmüştür. Bu bölüm iç kısmında da, kaplamalar tamamen sökülüştür. Moloz malzeme üzerinde, taş sıraları rahatlıkla izlenmekle birlikte dışta yer alan bozulmaların içe de yansıdığı görülmektedir.

Batıya bakan ve büyük oranda günümüze gelebilmiş olan duvarlar üzerinde de yer yer dökülme, bozulma ve zemine kadar inen büyük çatlaklar izlenmektedir. Biri kapının güneyi diğeri ise kuzeyinde iki alanda duvarın büyük oranda tahrip olduğu görülmektedir. Bu bölümde duvarlar çoğu yerde kaya zemine oturmakla birlikte, özellikle dört noktada, kalın toprak tabakası biriktiği gözlenmiştir.

Yukarıda genel hatları ile sunulmaya çalışılan gerekçeler ışığında; surların onarılması sürecinin ancak çeşitli yerlerde gerçekleştirilecek kazılar sonucunda yapılabileceği anlaşılmıştır.¹⁵

Taş Eserler: Güney cephede kapının önünde sağlam durumda bir sütun kaidesi bulunmuş ve eser kilisenin içerisine taşınarak belgelenmiştir. Bunun dışında; kilisenin profilli sütuncelerine ait parçalar ile mimari öğelere ait bezemeli taşlar ele geçmiştir. 19 bezemeli taş parça içerisinde ise, Ermenice yazıtı okunamayacak derecede tahrip olmuş, haçkar koluna ait bir parça¹⁶, kabartma tekniğinde üzüm salkımı tasvirli bir parça¹⁷, haç tasvirli bir parça, akantüs yapraklı iki parça, geometrik bezemeli bir parça, niş kemerlerini çevreleyen şeritlere ait parçaları dikkati çekmektedir (Fotoğraf 7).

Küçük Buluntular: Temizlik ve kazı çalışmalarında 411 sırsız, 391 sırlı seramik, 2 cam, 6 porselen ve 2 çini parçası ele geçmiştir. Sırsız ve sırlı seramiklerde geç Osmanlı dönemine ait küp ve testi türü kap parçaları yoğun grubu oluşturmaktadır (Fotoğraf 8). Daha az sayıda olmak üzere Helenistik (?) döneme ait sırsız bir dip ve kulp, Erken Bizans dönemine ait yatay ve dikey birer kulp, Selçuklu sırlı seramik parçaları, Ortaçağ'a ait sırlı seramik parçaları (Fotoğraf 9), Milet işi kaplara ait parçalar, Kütahya fincan parçası, bir üçayak, 3 sırlı çatı kiremidi parçası ile sırsız künk parçaları bulunmaktadır (Fotoğraf 10). Çoğunluğu gövde parçası olmakla birlikte form veren dip, ağız, kulp parçaları da saptanmıştır.

Cam buluntulardan biri mavi bir bileziğe, diğeri ise geç döneme ait ince-uzun boyunlu bir şişe ağzına aittir.

Porselen buluntular büyük oranda kırık olmalarına rağmen, mavi-beyaz ve kahverengi-beyaz tabak

¹⁵ Kale surlarının başarılı bir şekilde onarılabilmesi için kaynak araştırmaları devam etmektedir.

¹⁶ Haçkar örnekleri için bkz. (Azarian ve Manoukian, 1977).

¹⁷ Üzüm salkımı, olasılıkla asma dalı-üzüm salkımı kompozisyonuna ait olmalıdır. Erken Hıristiyan döneminden itibaren görülen tasvirin geç dönem örnekleri arasında 1874 yılında Aziz Georgios'a ithaf edilen Lice Kilisesi'nin yan apsis kemerinde (bkz. Kukaracı ve Aktetur, 2008, s.195); 17.-18.yüzyıla ait Ermeni gümüş kaselerinde görülmektedir (bkz. Pitarakis ve Merantzias, 2006, no.34), kasenin benzeri İstanbul Arkeoloji Müzeleri Koleksiyonunda 2192 envanter numarası ile kayıtlıdır.

kenarlarına ve gövdelere ait parçalardır (Fotoğraf 10).

İskeletlere ait kemikler:¹⁸

Yapının doğu duvarı kuzey bölümünde yer alan kayaya oyulmuş alanda yapılan moloz kaldırma çalışmaları sırasında, insan kemiklerine rastlanmıştır.

Yapılan çalışmalar sonucunda altı ayrı birey tespit edilmiştir. Bunlardan biri çocuk, ikisi erkek, bir kadın, biri şüpheli (erkek olma olasılığı yüksek), bir bireyin ise cinsiyeti belli olmamaktadır.

Birleştirilen manilla (üst çene) parçalarından beş birey belirlenmiştir. Bunlardan ikisi erkek, biri kadın, biri şüpheli (erkek olma olasılığı yüksek), birinin ise cinsiyeti belli değildir.

Birleştirilen diğer parçalar içerisinde ise iki sol temporal kemik vardır. Bunlardan biri kadın, diğeri ise erkektir.

Parçalar içerisinde üç frontal kemik vardır. Bunlardan ikisi erkek, birisi kadındır. Uzun kemiklere bakılığında ise bu materyalin bir çocuğa ait olduğu tespit edilmiştir. Maxilla parçalarında bulunan dişlerden yaş tayini yapılmıştır. Bunlardan birinci erkek 23-35 yaşlarında; ikinci erkek 45 ve üstü; kadının ise 23-35 yaşlarında olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca 12 izole diş bulunmaktadır.

Değerlendirme

Mevcut arkeolojik veriler, Divriği Kalesi'nin M.Ö. 1. Binden itibaren yerleşime sahne olduğunu göstermektedir. Çalışmaların ilerlemesi ile birlikte, mevcut kronolojinin daha erken dönemlere ve belkide, hemen tüm çalışmalarda adı geçen Hititler dönemine değin inmesi söz konusu olabilecektir. Kaynaklarda özgün adları ile geçmekle birlikte, günümüzde Aşağı ve yukarı kilise adları ile tanınan yapılar; genel malzeme ve teknik özellikleri ile geç dönem örnekleri olarak karşımızdadırlar. Nispeten daha iyi durumda bulunan

Yukarı Kilise'de gerçekleştirilen ilk çalışmalarla; yapının özgün zemini ile birlikte, giriş bölümü açığa çıkarılabildiği ve bir de restitüsyon denemesi yapılmıştır (Fotoğraf 11).

Kaynakça

- Ainsworth, W. F. (1839). *Travels and researches in Asia Minor*. III, London.
- Arpee, L. (1906). Armenian paulicianism and the key of truth. *The Armenian Journal of Theology*, 10(2), 267-285.
- Azarian, L. and Manoukian, A. (1977). Khatchkar: The art of Khatchkars. *Documenti di architettura Armena/documents of Armenian architecture 2*. Milano.
- Balgalmış, A. (1994). Divriği. *İslâm ansiklopedisi-9* (sl. 452-454). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Burnaby, F. (1877). *On horseback through Asia Minor*. London.
- Calder, W. M. (1958). *A classical map of Asia Minor, (67-72 A.D.)*. London: British Institute of Archaeology.
- Cunnet, V. (1892). *La Turquie d'Asie*. Paris.
- Darkot, B. (1988). Divriği. *İslâm ansiklopedisi-III* (sl. 596-597), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eken, G. (1993). *Fiziki, sosyal ve iktisâdî açıdan divriği (1775-1845)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Evliya Çelebi. (1314). *Seyahatname-III*. İstanbul.
- Garsoïan, N. (1971). Byzantine heresy - A reinterpretation. *Dumarton oaks papers*, 25, 85-113.
- Hagopyan, T. K. H. (1987). *Badmagan Hayasdani Kağakneri (Tarihi Ermenistan şehirleri)*. Yerevan.
- İbni Bibi, (1996). (El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi). *El Evamirü'l-Ala'iyeye Fi'l -Umuri'l-Ala'iyeye (Selçuk Name)-II* (M. Öztürk, Çev.) Ankara.
- Kukaracı, İ. U. ve Aktemur, A. M. (2008). Şebinkarahisar ve çevresindeki Hristiyan mimarisi. *Uluçam Armağanı*, (sl. 193-206), Van.
- Mahiroğulları, A. (2001). *Seyyahların gözüyle Sivas*. İstanbul.
- Natanyan, B. (2008). Sivas 1877. *Sivas marhasatlığı ve Sivas vilayetine bağlı birkaç önemli şehir hakkında rapor*, (Yay.Haz. A. Yarman), İstanbul.
- Petru Siculi, (1846). *Historia manichaeorum seu paulicianorum*. (D. Jo. Carhud. Gieseler), Gottingae.
- Pitarakis, B. ve Merantzas, C. (2006). Parıldayan hatıralar. *Sevgi Gönül koleksiyonlarından son dönem Osmanlı İstanbul'una ait kilise gümüşleri*, İstanbul.
- Sakaoğlu, N. (2005). *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*. İstanbul.
- Turan, O. (1980). *Doğu Anadolu'da Türk devletleri tarihi*. İstanbul.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki tarihsel adlar*. İstanbul.
- Van Berchem, M. ve Edhem, H. (1917). *Corpus inscriptionum Arabicarum*. Cairo.

Kabul Tarihi: 02 Mayıs 2010

¹⁸ Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü öğretim elemanları tarafından temizlenen kemikler birleştirilerek, yaş ve cinsiyet tayini yapılmıştır.